

Fekete Csaba

Graduálmásolás vagy graduálszerkesztés? *

1688-ban egy ismeretlen régi magyar nyomtatványt, a *Graduale Csepregiense* egyik példányát is jegyzékelték a Gergelyi (Veszprém megye) elhunyt lelkésze *Csepreghy alias Kránicz Lőrinc* hagyatékába tartozó könyvek között. Később az egyházközösség örökölt könyveire való gondviselés miatt ennek a példánynak nyoma veszett. Azóta sem ismerjük. Payr Sándor (1861–1938) soproni evangélikus teológiai tanár eredményes kutatásának köszönjük ennek az egykor létezett példánynak az említését. Ő negyedszázaddal korábbi közlemény nyomán bukkant rá és még további adatokra.¹ Harsányi István (1874–1928) sárospataki református teológiai tanár és könyvtáros nyomán indult el, aki kötéstáblában vette észre, kifejtette és közreadta Vajda György lövői (Sicz, Sützen, Német-Lövő, Sopron megye) evangélikus lelkész 1650-ben írt levelét.² Egyedüli forrás ez, tartalma nyomán fogalmat alkothattunk arról, miként keletkezhetek egyes kézzel írt, másolt protestáns graduálok. Az eddigi közlemények nem ezt firtatták, hanem elsősorban az 1643 előtt Csepregen kiadott és mindmáig ismeretlen nyomtatvány létezését.³ Nemzeti bibliográfiánk mégsem regisztrálta eddig; Harsányi István közlése óta meg is feledkezett létezéséről a könyvészet, bár adataink szűkös volta ellenére is egykor kétségtelenül létezett ez a nyomtatott graduál.⁴ A Nádasdyak birtokán 1608-tól 1620-ig Keresztúron, majd 1625-től Csepregen működött nyomda, Farkas Imre, a reformáció lutheri ágának szorgos nyomdásza vezette. 1643-ban ennek vége szakadt. Katolizált Nádasdy Ferenc, aki aztán Pottendorfon és Lorettomban állított később nyomdát.⁵

* Készült az OTKA K 69093 pályázat keretében. Egyes részletei előadásban is elhangzottak a Miskolci Egyetem Nyelvtudományi Tanszéke és az OTKA-pályázat résztvevői által Miskolcon 2008. december 15-én és 16-án rendezett „Szövegahagyományozódás és nyelvtörténet” című konferencián.

¹ „Az elveszett Csepregi Graduál”, *Protestáns Szemle* XLVI (1937) 132–135. Vö. még H. HUBERT Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*. Budapest 2004. 96. (Historia Litteraria 17 — Evangélikus Gyűjteményi Kiadványok 2)

² „A csepregi graduál”, *Irodalomtörténet* I (1912) 110–112.

³ FERENCZI Ilona megemlíti az *Elveszett graduálok* sorában helyet kapjon supplementumként, *Graduale Rádaj saeculi XVII*. [Kíséző tanulmány] Budapest 1997. 13. (Musicalia Danubiana 16) — Alább: *Musicalia Danubiana* 16. — Vö. még HUBERT G.: *i.m.* 96.

⁴ Az egykor jegyzékelt példány és Vajda György levelének egybehangzó utalása miatt megokolt, hogy a feltételezhető magyarországi nyomtatványok sorában helyet kapjon supplementumként, a RMNy gyakorlatában rendszeresített megjegyzéssel: „Graduale Csepregiense” [Cseprege, Typ. Farkas, 1621–1643]. Evangélikus graduál magyar nyelven. Egykorú adatok alapján feltételezhető kiadvány. P. Vásárhelyi Judit közlése szerint az RMNy csoport egyetért javaslattal.

⁵ BORSA Gedeon: „Nádasdy Ferenc pottendorfi és lorettomi nyomdái (1666–1973)”, *Magyar Könyvszemle* XCI (1975) 201–207.

Payr Sándor adatai nyomán, és ezektől függetlenül is a rendelő levél tartalma miatt el kell hártanunk azt az elképzelést, hogy az Öreg graduál netalán Csepregen használt példányára gondoljunk. 1631-ben az egyházlátogatók tudniillik írásba foglalták, hogy Lövön az egyházközség birtokában (Bonum Templi) volt „Egy Tótt Gráduál nyomtatott”.⁶ A török elől menekült és hamar elmagyarosodott horvátok (délszlávok)⁷ miatt ez szintén kapcsolódik a rendelő levélben írtakhoz. Ugyancsak 1631-ből említi Payr Sándor, hogy a közeli Kövesden is „Vagyon egy magyar gráduál szakadozott Huszár Gálé. Tot gráduál-is egy”.⁸ Az Öreg graduálban viszont egyáltalán nincsenek is biblikus cseh vagy délszláv nyelvből fordított tételek. Csak valamely más forrásból másolhatott volna Mihály deák olyan fordított énekeket, amelyek nincsenek meg a nyomtatott „tót” graduálban. Ha viszont egyéb tételekre gondolunk, ugyan milyen forrásból választott volna nagyobb mennyiségben olyan prózákat, introitusokat, antifónákat és egyéb tételeket, amelyek közül az Öreg graduálban egyik sincs meg, hogy viszonylag terjedelmes, írott graduált állíthasson össze? (Alább kimutatom, hogy négyszáz lapos kötetre kell gondolnunk.) A megrendelés nyomán készített graduált tehát az Öreg graduál tartalmától függetlennek kell tekintenünk; viszonylag függetlenek a XVII. század írott graduáljai is. Ez aligha meglepő. A Gyulafehérvárott nyomtatott és normának szánt graduál közreadása nem szüntette meg a graduálok kéziratos hagyományozását és többszörözését.

A könyvtáblából előkerült levél egészen más tekintetben is felszítja illendő figyelmünket. Lehetőség szerint törekednünk kellene arra, hogy elkülönítsük a protestáns graduálok másolatainak manuális készítését a szerkesztés elviszmei munkálatától.

A Sárospatakon őrzött graduálrendelő levelet betű szerinti hűséggel újra közreadtam az időközben restaurált kéziratból.⁹ Alább elég *átírva* idéznem azzal a hangsúlyozott céllal, hogy rátereljem a figyelmet a szerkesztés és/vagy másolás kérdésére.

* * *

⁶ Az eredetiből idézem, nem Payr Sándor közleményéből. A vizitációs jegyzőkönyveket tartalmazó kötet XVIII. századi másolata ma az Evangélikus Országos Levéltárban található: III. e 11, p. 57.

⁷ Lövön Musai György *Verbi Divini Minister*-től „kivántatik, hogy ő kegyelme Tóttul-es néha néha prédikállana némellekért” III. e 11, p. 57.

⁸ III. e 11, p. 45. Vö. HUBERT G.: *i. m.* 96. Az egyházlátogatás 1631-ben történt, ez kizárja, hogy itt Tranoscius később megjelent munkájára gondoljunk. Betelepült horvát lakossága miatt valószínűbb, hogy Lövön és környékén délszláv (vend, horvát, nem biblikus cseh) nyelvű kiadványt birtokolt az egyházközség. Hihetően ez is 4° formátumú nyomtatott graduál-énekeskönyv lehetett. Ennek jóval szerényebb ünnepi és évközi választékához másolatott Lövei Vajda György többleteket. Ekkor, 1650-ben viszont már Tranoscius löcsei (Jiřik TRANOWSKÝ: *Pisně duchovní staré y nové ...* Lőcse 1636; RMNy 1655) vagy más kiadása is Mihály deák vagy a gyülekezet tékájában állhatott.

⁹ „Graduált rendelő levél (1650)”, *Sárospataki Füzetek* (2009/2) 75–81.

Salutem â falute.

Elvettem az *kegyelmed levelét*; s megértettem annak *continentiáját*. Hogy azért *Kegyelmed fogadását* beteljesítette, tökéletes dolgot cselekedett *Kegyelmed*, s én is kedvesen vettem *Kegyelmedtől*, mentül hamarébb azon lések, hogy *Kegyelmeddel szemben* lévén végezzek.

Az mi az *graduálnak* *quantitását* illeti, legyen csak négy *conc. Compingálja* az mint legjobban tudja *Kegyelmed*. Az *írása* pedig szép öregegyen legyen. *Kótákra való Lamentatiok Passio* előtt legyenek, a többi *Passio* után, s mindenik eleiben azt írja *Kegyelmed*, *hoc, et hoc, tempore dicenda*. Továbbá csak válogatott *hymnusokat antiphonákat* az fő *innepekre* valókat írjon *Kegyelmed* beléje, az mely *énekeket* pedig megtalálhatni az nyomtatott *csepregi graduálban* ne is írja *Kegyelmed* belé. Az *adventre* és *böjtre* való, tótból fordított *énekeket*, és *mindennapi reggelre* valókat is, de *olyakat*, melyek *nincsenek* az *csepregi graduálban*, *legelőször* írjon *Kegyelmed*.

Minthogy *Asszonyom* *önagysága* erőtelen állapottal *vagyon*, nem tudom bizonyosan, *mehetnek-e* által az *innepek* előtt *vagy sem*, jóllehet azon leszek; *Kegyelmedet* kérem egy *Passionalist* jó *alkalmatossággal* küldjön az *innepekre*, ha ad 4. et 5. *április*, el nem *megyünk*, azután *sem*, hanem az *innepek* után *osztánnan* *holott* pedig az új *graduált* *küldené* *Kegyelmed* által, annál is *kedvesb* dolgot cselekednék *Kegyelmed*, bár csak *Zólyomi Uram* kezében bízná *Kegyelmed*.

Az *könyvet* nem bánom, *keresse meg* *Kegyelmed*.

Mi *sem* új *hírekkel* nem *bővölködünk*. *Kegyelmed* se *vonja meg* az *írástul* magát, *Annyok* *őkegyelmének* ajánljuk *viszontagsággal* való *szolgálatunkat*.

Ezzel *Istennek* ajánlom *Kegyelmedet*.

Anno 1650. 16 Martii.

Ex Castello Sicz.

Szeretettel szolgál míg él

Lövei Vajda György Praedicator.

Adassék ez *Levelem* *Csepregi Mihály Deák Uramnak* &c.

Nekem jóakaró *Uramnak* *tulajdon* kezében.¹⁰

* * *

Hiányzó liturgikus tételek lehettek a másoltatásra kiválasztottak (általában másutt is, nem csak Lövön), amelyek nem voltak meg a gyülekezet birtokolta liturgikus könyvekben, vagy pedig hiányolta ezeket a gyülekezet (új) liturgusa. Itt ez történt. A Monyorókerékről Német-Lövőre áttelepült özvegy Erdődy Bálintné Révay Zsófia grófnő udvari prédikátoraként avatták 1650. január 11-én Vajda

¹⁰ Őrzési helye: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára, Kézirattár, Kt. 736. 1 folio, 290×200 mm. Vö. BÖRZSONYI József: A Tiszáninnen Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa. 1850 előtt kéziratok. Budapest 1986. 711.

Györgyöt.¹¹ Tovább létezhetett így a Nádasdy Ferenc katolizálásával 1643-tól földesúri jogon megszűntetett evangélikus egyházközség, mert a hívek istentiszteletre bejárhattak a kastélyba.¹² Liturgikus könyvek készíttetése ezért vált szükségessé és lehetővé. A graduálok másoltatásának azonban egy másik oka is volt.

Gyakran változtatás nélküli újra leírták, renoválták a használatban elnyűtt graduált. Ez is lehetett a megrendelés oka és célja. Jól óvott kézirat is elkopott körülbelül egy emberöltőnyi használatban. Arra mutatnak az egyes graduálokhoz kapcsolódó kötetési adatok, hogy harminc–negyven esztendőnként, vagy még gyakrabban újra kellett őket köttetni, vagy legalább javíttatni,¹³ nagyobb gyülekezetek sűrűn használt graduáljait pedig előbb vagy utóbb egészen újra le kellett írni. Többek között ezért nem maradt a XVI. századból egyetlen protestáns graduál sem, mert mikor nagyon elkopott, leírták ismét, vagy teljesen újat írtak helyette. Az elhasználódottat nem értékelték, nem őrizték. Látásom itt eltér Ferenczi Ilona alább idézett véleményétől. Ő a XVI. század végére keltezi az első kéziratok graduálok keletkezését. Feltételezésem szerint Huszár Gál kéziratok előzményekre is utalt, mikor a zsolttárok hebraizáló változata mellett tört lándzsát. Válogatott. Megtehetette, ha készültek Kálmáncsehi (Sánta) Márton mester ma már ismeretlen graduális kiadványához hasonlók. Ha fordítottak himnuszokat és antifónákat, és kisebb, egy-egy ünnepkorre vagy műfajra korlátozott gyűjtemények helyileg és alkalmilag létrejöttek. Gyakorlott liturgusnak a latint követő rögtönzött magyartás sem okozott gondot. Íratlan, illetve csak kéziratok előzmények teremtték meg a reformáció első évtizedeiben azt a sajátos készséget, nyelvhasználatot, fordító gyakorlatot, amely középkorvégi előzményeken alapult ugyan, de mégis teljesen eltérő a kódexeinkben található fordítási szokásoktól. Általános a graduálokban, hogy tételeik zöme másolásuknál jóval korábbi nyelvallapotot őriz. Teljes évkört felélelő gyűjtemé-

¹¹ PAYR S.: *i.m.* 132.

¹² PAYR S.: *i.m.* 132–133.

¹³ Kecskemét és Nagykőrös Öreg graduáljának, illetve a Nagydobszai graduálnak az átkötéséről, újrakötéséről vannak hiányos adataink. A nagykőrösi példány 1643-as bekötését és 1677-es átkötését helyszíni vizsgálatból ismerem, tanulmányom publikálatlan. 1637-ben hozták el Patakról, Debrecenben köttették, javíttatásáról 1645-ből és 1649-ből közölt levéltári adatokat PAP Ferenc: *Református egyházzene Nagykőrösön I.* Nagykőrös 2005. A kecskeméti példány kötéséről vö. *Magyar Egyházzene XIV (2006/2007)* 41skk. Több példány későbbi átkötésekor elvesztek a korábbi adatok, ilyen a Hajdúnánás megmaradt példány is, vö. *Magyar Egyházzene VIII (2000/2001)* 187–204. A Nagydobszai graduált 1643-ban köttették át először; előzéklapján ez a kéziratok feljegyzés olvasható (a Ráday Gyűjteményben őrzött eredeti alapján idézem): „A’ Dobszai Ekklézsiának ezenn régi időkből való Énekes Könyvét, ebbe a’ Formába, Weidinger Alajos Pétsi Könyvkötő kötötte be, az 1834-ik Eftendöb(en). Elébbi elfsakadt boritékjánn elől ez a’ Jegyzés állott: Sum per Johannem Dobsza renovatus Anno Domini 1643. Barla Szabó István a Nagy és Kisdobszai egyes. Egyház lelkésze.” A XVII. század második felében, illetve a XVIII. század folyamán történt javítások, üres levelek hozzákötésének idejét nem jegyezték fel. — Kurta Józsefnek, aki a könyvkötés mesterségét is elsajátította és gyakorolja és aki Kolozsvárott bemutatta a metszés festésének néhány évtized folyamán keletkezett kopási jeleit a legtöbbet használt részekben az újrakötés után, itt is megköszönöm kifejtett véleményem megerősítését. Vö. KURTA József: *Az Öreg graduál századai Erdélyben.* Kolozsvár 2002. 109., 122. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 8).

nyek Huszár Gálénál korábbi keletkezése viszont valóban nem posztulálható mindaddig, míg legalább kétségtelen adat, vagy a Miskolci töredék¹⁴ mellett legalább egy másik, terjedelmesebb és pontosabban keltezhető szerkesztmény elő nem bukkan.

Csepregen olyan új graduál másolását rendelték meg, amelyben főleg az ünnepen énekelt tételek vannak. Nem a másoló, hanem a megrendelő (itt a gyülekezet újonnan beiktatott prédikátora) döntött a tartalomról és a szerkezetről. Lövei Vajda György szinte bibliográfiai pontossággal körvonalazza kívánalmát, kiköti, hogy Mihály deák mit ne másoljon. Tudjuk-e tehát, hogy milyen szerkezetű graduált rendelt? Érthetjük úgy sorait, hogy olyan felépítésű graduált óhajtott —ezért említi az egymás után következő műfajokat, amelyben az egy ünnepen elhangzó tételek együtt vannak—, amilyen 1574-ben Huszár Gál Komjáti graduáljában valósult meg. Ebből volt is Kövesden, a föntebb már említett példány. Ez az előbbi feltevést támogatja, de az elkészült graduál ismerete nélkül mégsem kétségtelen, hogy (legalább részben) nem külön antifónák, himnuszok, prózák, introitusok, Benedicamusok stb. sorozatából állt-e az elkészült graduál.

Másol Mihály deák. 1650-ben másolást vártak tőle, nem szerkesztést. Lehet, hogy szakértő is volt (zeneileg és liturgusként), nem csupán írnok. Ordinalásra, lelkészi tisztségbe való beiktatásra, felszentelésre azok is jelentkezhettek, akik előbb protestáns iskolamesterként működtek, majd folytatták tanulmányukat. Írnokságot alkalmilag szintén bízhattak rájuk, ha éppen liturgikus könyv hiányában voltak, csupán szép kézírásuk volt a kívánalom. Kántor, mester vagy rektor is másolt, vagy éppen jegyző. Diákként kántori és énekes szolgálatban szerezhettek jártasságot. Ebből adódik, hogy bár a szerkesztés sem állhatott némelyiküktől távol, erre való felhatalmazásuk ritkán adatott.¹⁵ Ez esetben semmiképpen. Elég sok jegyző vagy szépen író kántor nem volt zeneértő. Gyarló hangjegyírásukból látszik. Többségben lehettek az olyan XVII. századi másolók, graduálírók, akik vagy csak igen kezdetleges zenei ismeretekkel rendelkeztek, vagy akár teljesen analfabéták voltak zeneileg. Ha nem bízhatták másra a dallamok kottázását, elemi hibákkal volt tele újonnan írt szertartáskönyvük, illetve értelmezhetetlen dekorációul szolgáltak kottaszerű jelecskéik a szöveg fölötti szisztémában.¹⁶

¹⁴ DOBSZAY László: „A magyar Graduál-irodalom első emléke”, *Magyar Könyvszemle* XCIII (1982) 100–112.

¹⁵ A graduálok sorában legtöbb adatunk az Eperjesi graduál keletkezéséről maradt, ez is eléggé hasonló. „A graduál teljes anyagát [...] Bánszki Dániel jegyezte le. Ő volt egyszemélyben a notator és a scriptor is.” — „A lelkészek és az Eperjesi graduált szerkesztő kántor munkája több szállal fonódik össze.” — „Mint ahogyan az a címlapon is olvasható [...] az ő [az Eperjesen működő magyar lelkész, Madarász Márton] felügyelete alatt készült el az eperjesi magyar egyház nagy énekeskönyve, a *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis*, melyet a magyar kántor, Bánszki Dániel szerkesztett és jegyzett le”. FERENCZI Ilona: *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635*. Budapest 1988. 17., 9., 8. (Musicalia Danubiana 9) — Alább *Musicalia Danubiana* 9.

¹⁶ „Sok a rendkívül hibás, értelmezhetetlen kézirat ...” *Musicalia Danubiana* 9. 13.

Tekintélyes kötetet rendelt Lövőre a prédikátor. Terjedelmét megközelítőleg felmérhetjük. 100 ív nyomtató papírt számítottak négy koncra a XVII–XVIII. században. Sokszor finom írópapírt választottak kézírásos többszörözéshez, ez 96 ív, mert konkonként ilyen papírból egy ívvel kevesebbet számoltak. 200 levélnyi kétrétbe (kettedrétbe) hajtott papírból alkottak négyleveses (ritkán hatleveses) füzeteket; a graduál kéziratát tehát 384–400 paginára szabta a megrendelő. Kétszeres lett volna a lapszáma az újnak, ha 4° formátumút rendeltek volna Lövőre, amilyen méretű a Ráday graduál. Öregbetűs írása miatt erre nem kell gondolnunk, hanem 2° formátumra. Bizonytalanabb a lapok pontos mérete, mert az ívek nagysága ingadozott 280×380 és 460×600 mm között (kancelláriaitól regálíg lehetett valamelyik méret). Papírmalmonként is eltérhettek a méretek. Nem tudjuk, hogy Csepregi Mihály deák milyen papírt kapott. Ívenként csak 10–20 mm eltérést számolva száz íven a lemásolt szöveg több száz sorral növekedett vagy csökkenhetett ugyanolyan terjedelmű graduálban.¹⁷

Lapszámra az új kéziratos graduál az egykori (csonkítatlan) Eperjesi graduál fele méretéhez közelített.¹⁸ Ha nem maga a graduálmásoló volt a könyvkötő, köttetnie kellett valahol. Csepregen, vagy valamelyik működő nyomda mellett biztosan talált könyvkötő mestert. Állandóan használt fóliás kötet csak bordázott, erős táblába fűzött kötésben lehetett tartós, ezért kellett jól bekötnie (köttetnie) a graduálírónak. Miként történt a szerkesztés?

Ferenczi Ilona kutatásai és kiadásai nyomán így összegezte az elképzeltető kezdeteket: „...a megrendelő egyházközségek számára valószínűleg az 1580-as, 1590-es években készítették az első kéziratot graduálokat. Ezeknek a graduáloknak tartalma az első időszakban a nagyobb ünnepi vesperások (ádvent, karácsony, vízkereszt, böjt, nagyhét, húsvét, mennybemenetel, pünkösd, Szentháromság ünnepére) és a mindennapi reggeli istentiszteletek (a »prímák«) liturgiájára szorítkozott. Alkalmanként kiegészítve más liturgiába tartozó tételekkel (például invitatórium, introitus, szekvencia)”.¹⁹

Nem képzeltetjük semelyik graduálról, hogy felöleli egy gyülekezet vagy éppen egy egyházvidék *valamennyi* létező, ismeretes vagy használatos liturgikus tételét. Gyakori az olyan zsolttárutalás, amely ugyanabban a graduálban leíratlan tételt említ. Helyi használatot tükröznek az antifónák után található incipitek, akkor lehetnek értelmesek, ha volt másik hozzáférhető kézirat (esetleg nyomtatott) segédlet (például Szegedi Lajos, Heltai Gáspár vagy Bencédi Székely István Psalteriuma, vagy valamelyikük másolata), amelyben a hivatkozott zsolttár megtalálható. Igen keveset tudunk arról, hogy nagyobb és tehetősebb gyülekezetek birtokában vagy jelentős prédikátoraik könyvtárában mi lehetett meg egykor. Következtetéseinkben mindenkor gondolnunk kellene egy

¹⁷ A részleteket lásd BOGDÁN István: *A magyarországi papírpap története (1530–1900)*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1963. 252., 255., 265–266.

¹⁸ „Mérete: 315×195 mm [...] Az eredeti paginálás 5–1100-ig halad ...” *Musicalia Danubiana* 9. 9–10.

¹⁹ *Musicalia Danubiana* 16. 11.

sokkal szélesebben megalapozott gyakorlatra, amelyben a támpont vagy segéd-könyv-bázis nem lehetett az az egyetlen graduál, amelyet szerencsére ismerhetünk, mert valahogyan megmaradt.

A Ferenczi Ilona által körülírt összeállítások készítését többé-kevésbé jogosan tekinthetjük szerkesztésnek. Huszár Gált is joggal minősíti ekként Karasszon Dezső is, mikor megállapítja, hogy „a CCII^v levélen primaként bejelentett szer-tartást [...] a CCLVII. levélen utólag laudesnak minősíti a szerkesztő”. Viszont a mintának tekintett vagy másoláskor követett kéziratosszertartáskönyv ismeretének hiányában nem olyan magától értődő az a minősítés, hogy a „Ráday graduál szerkesztője a kötet végén, tehát egy helyen közli az általa liturgikus szempontból legfontosabbnak tartott zsoltárokat”; illetve kérdéses lehet az a hozzáfűzött értékelés, hogy „a graduálok szerkesztői ezeket a zsoltárokat nem mechanikusan vették át egymástól, és nem követték kritikátlanul az általuk ismert teológus bibliafordítókat sem”.²⁰ A szerkesztők valóban nem (vagy nem mindig) vették át kritikátlanul mintájukból a zsoltárokat, de például a Batthyány–Ráday–Óvári testvérgraduálokot leíró diákok vagy jegyzőt tekinthetjük-e szerkesztőnek? Adottak voltak-e ehhez körülményei?

Jó volna megválaszolnunk, hogy Csepregi Mihály deák csupán alkalmilag, néha, vagy rendszeresen írt-e graduálokat? Ha Csepregen nem is volt ekkor rendszeresen működő scriptorium, a levélben említett, kapható *passionalis* (volt tehát belőle raktáron) azt jelzi, hogy nem csak ez egyszeri alkalommal rendeltek tőle másolást. Vajon mi lehetett a forrása vagy exemplárja, mikor rendelés szerint nem a nyomtatott graduálban található tételeket kellett lemásolnia? Például egy vagy több kéziratosszertartáskönyv volt-e? Volt-e hozzáférhető Óreg graduál Sopronban vagy valamelyik környékbeli egyházközségben? Egyik kérdést sem dönthetjük el. Ha azonban az írnok bármilyen szintű szerkesztői munkáját feltételezzük, akkor annak elemi követelménye, hogy ne hiányozzék egynél több elérhető forrása. Ennek hiányában nem vállalható és nem végezhető összehasonlítást, nem választhatott, csak mechanikusan másolható, nem tehetett mást. E mellett ha szerkesztést végzett volna, még hozzá kritikusan, akkor előzőleg valamilyen felhatalmazást vagy jóváhagyást is el kellett nyernie.

Az itt előtárt adatok és fölvetések sarkallják arra a graduálok mai tanulmányozóit és használóit, hogy a szerkesztést és másolást ne tekintsék és ne nevez-zék minden fenntartás nélkül azonosnak!

²⁰ „Synopsis Gradualis. A gregorián énekek és a magyar református istentisztelet”, in *Egyház és művelődés, Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*. Debrecen 2000. 76–77.

